

AZ ÓBOLGÁR ÉS AZ ÓOROSZ IRODALOM KAPCSOLATÁRÓL

Ferincz István

Az óbolgár irodalomnak alapvető szerepe volt azoknak az irodalmi emlékeknek a megalkotásában, amelyek a közvetítő irodalom szerepét töltötték be a többi szláv nyelvű irodalom kialakulásának kezdeti szakaszában. Az óbolgár irodalom előbb ért el magas fejlettségi színvonalat, mint a többi szláv irodalmak. Az óorosznál egy évszázaddal korábban kialakult óbolgár irodalom a IX--X. századi Bulgária társadalmi fejlettségének volt a következménye. Eppen ezek a kedvező társadalmi körülmények tették lehetővé, hogy a bizánci szellemi kulturális örökségből az első bolgár tanítók és azok tanítványai adaptálják mindazt, amire a fiatal keresztény bolgár államnak, később pedig -- a X. század végén -- a kereszténységet felvevő oroszoknak szükségük lett.

D. Sz. Lihacsov nyomán a közvetítő irodalom¹ fogalmán tehát azt az irodalmat értjük, amely jelentős részben fordításos, kompilatív irodalom, kisebb részben pedig az egyes szláv népek nemzeti irodalmának az a része, amely ismert volt

és hatott az adott nép országhatárain túl is, más szláv irodalmaknak is része lett.

Ebből következik, hogy az orosz és délszláv irodalmi kapcsolatok vizsgálata rendkívül fontos a közvetítő irodalom összetételének meghatározása szempontjából is, de fontos ezeknek a műveknek az összeválogatási szempontjainak tisztázásához is, és az egyes nemzeti irodalmak közös és eltérő jegyeinek a megállapításához is.

Érthető, hogy a szlavisták figyelme már a múlt század végén ráirányult az orosz--délszláv irodalmak kapcsolattörténetének a vizsgálatára. Jó ideig az orosz--délszláv irodalmi kapcsolatokat egyirányú kapcsolatként kezelték, tudniillik, hogy ez a folyamat az oroszok megkeresztelkedése idején kezdődött, amikor fordításos és eredeti műveket importáltak Bulgáriából. Ezek a kapcsolatok az orosz földet ért tatár támadások idején gyengültek meg, majd a XV. században az ún. második délszláv hatás idején újult erővel jelentkeztek és fennmaradtak egészen Nagy Péter koráig. Ezek a kutatások M. N. Szperanszkij /1863--1938/ akadémikus nevéhez kapcsolódnak, akit 1926-tól a Bolgár Tudományos Akadémia is tagjává választott. Szperanszkij még a múlt század végén teljesebbé tette az előbb vázolt sémát azzal, hogy kutatásaiban megmutatta a XVI--XVII. században érvényesülő orosz hatást a szlávok között, amikor Oroszország látta el kéziratokkal és nyomtatott könyvekkel a bolgárokat és szerbeket. A később-

biek során írt cikkeiben² ugyancsak ő hívta fel a figyelmet arra, hogy a XI--XII. században az orosz irodalmat ért bolgár hatás mellett számolni kell a kölcsönhatás tényével, mivel a XI--XII. századi orosz írásos emlékek is eljutnak a Balkánra, és V. Mosin kutatásai³ szerint időben a XII. század végére és a XIII. század első felére tehető ennek a folyamatnak az érvényesülése. Ez azt jelenti, hogy a X--XI. században orosz földön érvényesülő bolgár hatás és a XV. századi második délszláv hatás között számolnunk kell egy olyan korszakkal, amikor az orosz írásbeliség hatott a Balkánon élő szláv-ság irodalmára.

Ezeknek a korai bolgár--orosz irodalmi kapcsolatoknak a tanulmányozása terén az utóbbi évtizedekben különösen sokat tettek a bolgár kutatók, akik közül is ki kell emelni Bonju Szt. Angelov, Ivan Dujcsev, Emil Georgiev és Petăr Dinekov nevét.

A továbbiakban Kirill Turovszkijnek, a XII. századi orosz irodalom jeles egyházi szónokának és imaköltőjének a műveit vizsgáljuk meg a délszláv irodalmakkal való kapcsolatuk szempontjából. Kirillnek, Turov püspökének irodalmi munkássága a XII. sz. 30--80-as éveire esik, amikor az orosz egyház megszervezése révén már a Kijevi Rusz-ba átkerültek a gazdag bolgár irodalom emlékei, amelyeket Simeon cár és utódainak uralkodása idején hoztak létre Cirill és Metód tanítványai, az Ohridban működő Kliment és iskolája, vala-

mint a preszlávi iskola tagjai: Grigorij presbiter, Joan Ekzarcha és mások.

Az 1960-ban publikált Szperanszkij-kötet első cikkében, amely "Az orosz és délszláv irodalmak kapcsolatának történetéhez" címet kapta, Szperanszkij Kirill Turovszkijnek csak két példázatról írja biztosan, hogy azok átkerültek a délszlávokhoz már a XIII. században: a "Pritcsa o belorizce" Dragoj pópának a XIII--XIV. századból való szerb másolatban ismert, a másik: "Pritcsa o szlepce i hromce" pedig csak XVI. századi délszláv másolatban maradt ránk. Szperanszkij úgy vélte, hogy a Dragoj pópa készítette szerb másolatban a teljes szöveg ránk maradt. Adrianova-Peretc⁴ azonban megállapította, hogy a szerb másolatból hiányzik a példázat befejező része, amely a legjobb orosz másolatban, az ún. Titov-gyűjteményben /No. 2074 (522)/ a 317--320 lap elejéig olvasható. Egy másik pontosítás is tehető. Szperanszkij megjegyezte, hogy ez a másolat több esetben jobb olvasatot ad, mint az ismert orosz másolatok.

Ugyanakkor I. P. Jerjomin megfigyelései szerint a szerb másolat több hibás olvasatot is tartalmaz. Szperanszkij még nem volt biztos Kirill Turovszkij "Pritcsa o szlepce i hromce" című példázata eredetének megítélésében. Ma a szakirodalom tanúsága szerint ez a mű egy bolgár példázatra megy vissza. Kirill többi művének délszláv másolataira Szperanszkij nem tér ki, hanem csak megemlíti, hogy a XVI. századtól kezdve

előfordul Kirill neve a másolatokban úgy, hogy mellette a "mnih" szerzetes jelentésű szó áll, ami nagyon régi irodalmi hagyományokra utalhat.

Az utóbbi évtizedekben több olyan kézirat került elő, amelyekben Kirill Turovskij postillái és imái is olvashatók. A Gilferding-gyűjtemény egyik XVI. századi szerb írású kéziratában Kirill "Krisztus mennybemeneteléről" szóló prédikációja olvasható. A Szófiai Cirill- és Metód Könyvtár No. 320 gyűjteményében négy Kirill Turovskij posztilla található: "Az inaszakadtról", a húsvét utáni ötödik és hatodik vasárnapra írt, valamint a "Krisztus mennybemeneteléről" szóló. Ugyanebben a könyvtárban a No. 7 jelzetű szerb szerkesztésű kéziratban Kirill imái olvashatók. Ezeket az imákat Bonju Angelov adta ki 1958-ban.⁵

Kirill Turovskij műveinek gyors elterjedése a bolgárok és a szerbek között mutatja, hogy azok nemcsak a keleti szlávok között voltak igen népszerűek, hanem a délszlávok között is, és a közvetítő irodalom részét képezték. Az a tény, hogy Kirill műveinek délszláv másolatai nem tükröznék lényeges szerkesztői változtatásokat, mutatja rangjukat, amit az is jelez, hogy Aranyhajú Szt. János és más egyházatyák műveit tartalmazó gyűjteményekben fordulnak elő /"Torzsasztvenik", "Zlatouszt"/.

Természetesen nemcsak Kirill Turovskij művei kerültek el a Balkánra, hanem más számos orosz mű is, hogy csak az

egyházi szónokművészetnél maradjunk; Ilarionnak, az első orosz nemzetiségű kijevi metropolitának /1051/ a "Törvényről és a Kegyelemről" szóló beszéde is ismert volt, hiszen Domentian 1264-ben Sztefan Neman király életírásában már felhasználta.

Mosin, aki az orosz művek délszláv átvételét nagyobb összefüggésben vizsgálta meg, arra a következtetésre jutott, hogy "azok az orosz irodalmi értékek, amelyek a XIII--XIV. században átkerültek a délszláv irodalmakba, azt a jogos gondolatot ébresztik, hogy az adott korszakban Oroszország majdnem mindent visszaszolgáltatót a Balkánnak, amit a maga írásbeliségének megteremtésekor tőlük vett át és több mindent hozzáadott abból, amit maga hozott létre a XI-XII. század folyamán". Ahogy a X. század végétől a kereszténység felvétele után és a feudális viszonyok megszilárdulása után szükségessé vált művek megteremtésében jelentős szerep jutott a bolgár irodalomnak, amely az új eszméket tartalmazó írásbeliségének kölcsönzésével gyorsította az orosz irodalom fejlődését, ugyanúgy a XIII. század első évtizedeiben a bizánci inkvizíció eretneküldözései és a szláv könyvek égetése után az újjászerveződő bolgár egyház és délszláv írásbeliség válogathatott az orosz írásbeliség gazdag tárából és ezzel rövidíthette az újjászerveződéshez szükséges időtartamot, gazdagíthatta a maga irodalmát.

Az óbolgár irodalom legkiemelkedőbb alkotásainak az

órosz művekben alkotó módon való felhasználásáról az utóbbi száz év tizedében számos tanulmány jelent meg. Ezek arról tanúskodnak, hogy különösen Joan Ekzarcha műveiből merítették az orosz szerzők, hol szószerinti átvételek, hol parafrazisok és reminiscenciák formájában.

D. Sz. Lihacsov egy tanulmányában Joan Ekzarcha "Šestodnev" c. művéből kölcsönzött helyeket vizsgálja Vladimir Monomah "Razumeiben",⁶ egy másikban pedig a "Slovo o pogibelii russzkoj zemli"⁷ c. művét vizsgálja meg ugyanebből a szempontból. Konstantin Angelov pedig Joan Ekzarcha másik művéből, a "Mesteczkaz" címűből vett bekezdésre mutatott rá az első jelentős orosz hagiográfia műben: Borisz és Gleb legendájában.⁸ A Šestodnev hatása -- a leningrádi egyetem tanárának N. Sz. Szemovának a kutatásai szerint⁹ -- tetten érhető a XVII. század második felében alkotó Avvakum protopópának a műveiben is.

A "Povosztyj vremennyh let" és a XIV. század végén és a XV. század elején keletkezett Jepifanij Premudryj mű: "Zsityie Sztyefana Permszkogo" mutatja, hogy jelentős volt Cirill és Metód két részletesebb legendájának a hatása is az orosz irodalomra. Kujo Kuev Csernorizec Hrabăr-ról írt könyvében¹⁰ kifejezte azokat a helyeket, amelyek Hrabăr művének nagy hatásától tanúskodnak Jepifanij Premudryj művében.

Grigori Kliment művei szintén ismertek voltak orosz más irodalmakban. Igen meggyőzően bizonyítja ezt műveinek három

kötetes bolgár kiadása,¹¹ amelynek archeografiai bevezetőjében számos orosz szerkesztésű kézirat adatai vannak feltüntetve.

A továbbiakban Ohridi Kliment sokoldalú munkásságából csak az egyházi ünnepekre írt dicsőítő beszédeit vizsgáljuk meg azzal a céllal, hogy néhány megfigyelést tegyünk Kliment Ohridszki és Kirill Turovszkij alkotó módszerének vonásairól. Bulgáriában Kliment vetette meg a keresztény prédikáció alapját. Prédikációi között vannak olyanok is, amelyekre ráillik életrajz-írójának, Teofilaktnak a jellemzése: "egyszerűek és világosak", "nem mély mondanivalójúak és bölcselkedők, de érthetőek a legegyszerűbb bolgár ember számára is." Bennük a keresztény tanítást, a keresztény erkölcsöt magyarázza konkrét bibliai személyek és evangéliumi események kapcsán. Ezek a prédikációk bár egyszerűek, gyakorlati rendeltetésűek, azonban művészi funkciójukat is megőrzik.

Sokkal jelentősebb ez a művészi funkció Kliment Ohridszki dicsőítő beszédeiben. Ezek terjedelmesebbek, képszerűségük gazdagabb, érződik rajtuk a bizánci panegirikus irodalom hatása is. Bennük összetettebb az alakok rajza, elvontabbak a megfogalmazott gondolatok és a kompozíció. Kliment Ohridszki a leggyakrabban bibliai alakoknak vagy a keresztény egyház nagyjainak alakját rajzolja meg erősen idealizálva, hogy utánpótlásra méltó példák legyenek, vagy hogy a keresztény tanítás mélyebb értelmére irányítsa a figyelmet.

Dicsőítő posztilláiban nagy szerepet játszik a patetikus rész, amelyben a legkülönbözőbb stíluseszközöket használja fel: jelzőket és megszólításokat, hasonlatokat és ismétléseket, kérdéseket és feleleteket. Ezekben a prédikációiban Kliment jelentős szónoknak bizonyul.

Ünnepnapokra írt dicsőítő beszédeinek a fenti vonásai kínálják, hogy művészetét Kirill Turovskij szónoki ihletésű posztilláival vessük össze.

Kirill szintén egyházi ünnepekre -- elsősorban a húsvéti ünnepkörre -- írta a retorikai szabályok szerint szerkesztett beszédeit. Belőlük szinte teljesen hiányzik a közvetlen didaktikai szándék. Kirill beszédeinek művészi természetéhez a kulcsot magukban a beszédekben találjuk meg: Kirill Turovskij nagyon tudatában van annak, hogy beszédei az ünnepi szertartás szerves részét képezik és ugyanazt a hangvételükkel az ünnepélyességet hivatottak fokozni. Nem véletlen, hogy az "öröm", "vidámság" szavak oly gyakran fordulnak elő bennük. Beszédeivel, amelyeket Kirill az ünnep tisztéletére írt, az adott ünnepet "feldicsőíteni", "ékesíteni", "magasztalni" akarta.

Mind a két író hagyatékában szerepelnek azonos ünnepnapokra írt prédikációk: virágvasárnapra, húsvétra és Krisztus mennybemenetelére. Ha a virágvasárnapra írt két művet összehasonlítjuk, már a címek megjelölésében különbséget találunk. Kliment Ohridszki prédikációjának címe: „Beszéd virágvasárnapra.”

Az Ünnepep megnevezésére a különböző másolatokban más-más szókapcsolatot találunk: "na szvetonosznuju", "na cvetonosznuju" "na cvetnuju" és "na verbnuju nyedelju".

Kirill Turovcszkij beszédének címében kissé konkrétabb a témamegjelölés: „Szt. Kirill evangéliummagyarázatáról virágvasárnap”. A XIV. századi Troickij gyűjtemény olvasata utal az ünnepeelt evangéliumi eseményre, a jeruzsálemi bevonulásra, és nemcsak az evangélium, hanem a próféták szavainak magyarázatát is ígéri és ezáltal jóval pontosabban jelöli meg posztillájának tartalmát.

Tehát mindkét beszéd tárgyául azonos evangéliumi esemény szolgált: /Mt. 21:1--11; Mk. 11:1--11; Lk. 19:29--40; Jn. 12:12--19/ a húsvéti ünnepe előtt a Lázárt halottaiból föltámasztó Jézus szamárcsikó hátán az őt körülvevő tömeg dicsőítésétől övezve bevonult Jeruzsálembe, ahol dicsőségét a főpapok és a farizeusok nem nézték jószemmel és elhatározták, hogy Lázárral együtt megölik.

Ezt az evangéliumi történetet mindkét szerző azonban másképpen hangsúlyozza, más-más részletet állít a középpontba, és mondanivalójának megfelelően különböző művészi eszközökkel dolgozza fel. A rétorika szabályainak megfelelően mindkét beszéd bevezetővel /exordium/ kezdődik. Kliment Pál apostol szavaival lelki ujjongásra szólítja fel hallgatóit és testi megtartóztatás útján történő megújulásra biztatja a hívőket az evangéliumi csodák követésében. Célját, ti. az

evangéliumi esemény értelmének megvilágítását vetíti előre.

Kirill Turovskijnál a bevezető sorai határozottan aforisztikusak. Rövid, szigorúan szimmetrikus sorok ezek és ezért különösen ünnepélyesen hangzanak, mint valami ünnepi eseményre hívó fanfárok úgy hatnak.

Az elbeszélő részben /narratio/ Kliment előadja, hogy Krisztus a negyedik napos halottat, Lázárt feltámasztotta, míg a zsidók törvényszegő gyülekezetét leleplezte. Ebben a részben Kliment a különböző evangéliumok, zsoltárok és próféták jövődőléseinek ismeretével, és ezeknek a részeknek beszéde mondanivalóját erősítő művészi egybeszerkesztésével alkot nagyot. Az egyhangúság elkerülése érdekében beszédét szónoki kérdésekkel szakítja meg, amit részletező, magyarázó válaszok követnek fokozódó ünnepélyességgel. Célja az írás értelmének logikus kifejtése.

Kirill Turovskij ugyanezt a célt az írás mélyebb értelmének a megmutatásával éri el. Szinte minden szónak a rejtett értelmét mutatja meg, azt, amit az adott szó példáz. Kirill ebben a beszédében a konstantinápolyi püspök Proklosz /+446/, Bosztrai Titusz /IV. sz./, valamint Teofilaktosz bolgár püspök /1107 előtt/ szellemében értelmezi a Biblia szövegét. Mondanivalóját belső lüktetésű tirádákban adja elő. Minden tirádát azonos szóval: "dnesz", "nyne" szóval vezet be hangsúlyozva ezzel, hogy a bibliai események bár a múltban történtek, azonban a jelen tényei is, az ünnepi istentiszte-

letben mintegy újra és újra lejátszódnak és így hallgatói is részesei lehetnek ezeknek. Erre utal beszédében a jelen idő rendszeres használata a múlt eseményeivel kapcsolatban. Ez a szemlélet Kliment alkotói felfogását nem jellemzi. Kirill kevesebbet idéz a különböző szent könyvekből, és idézeteit fokozottabban rendeli alá felfogásának, mondanivalójának. Idézetei többnyire emlékezetből valók, nem szó szerintiek.

Mindkét beszédben retorikai eszközökkel jobban díszített az elbeszélő rész második fele, és mindkét beszédben az ünnepélyességet fokozó evangéliumi idézettel ér véget, amit rövid argumentáció követ, ti., hogy az elbeszélő részben kifejtettek mire kötelezik a hívőket és azt milyen vallásos gyakorlattal lehet és kell megvalósítani.

A rövid befejező rész /peroratio/ is eltérést mutat a két műben: Kliment szónoki kérdéssel fordul hallgatóihoz, majd felhívással, hogy hittel és alázattal kövessék az isten parancsait.

Kirillnél itt is dominál az öröm és ujjongás. Azt kéri hallgatóitól, hogy "énekekkel mint virágokkal koszorút fonjanak és az ünnepet ékesítsék", és örömteli ünneplésben éljenek Krisztus feltámadásának ünnepéig.

Eddigi megfigyeléseink azt mutatják, hogy a közös forrásból a két nagy tehetségű rétor önálló értékű művet tudott alkotni, és további konkrét műelemzések révén mélyebb ismeretekhez jutunk az óbolgár és az orosz irodalom közös és egyedi jegyei meghatározása terén.

Jegyzetek

- ¹ Lihačov, D. S., Razvitie russkoj literatury X--XVII vekov, L., 1973. pp. 23--35.
- ² Speranskij, M. N., Iz istorii russko--slavjanskih literaturnyh svjazej, Sb. statej, M., 1960.
- ³ Mošin, V. A., O periodizacii russko--južnoslavjanskih literaturnyh svjazej v X--XV vv., TODRL, t. XIX. 1963.
- ⁴ Adrianova-Peretc, V. P., Drevnerusskie literaturnye pamjatniki v jugoslavjanskoj pismennosti, TODRL, t. XIX. 1963.
- ⁵ Angelov, Bonju St., Iz starata bālgarska--ruska i srābska literatura, Sofija, 1958.
- ⁶ Voprosy teorii i istorii jazyka, Sb. statej v čest' profesora B. A. Larina, L., 1963. pp. 187--190.
- ⁷ Russko--evropejskie literaturnye svjazi, Sb. statej k 70-letiju so dnja roždenija akademika M.P. Aleksejeva, M.--L., 1966, pp. 92--96.

- ⁸ Angelov, Bonju, Pronikvane na starobŭlgarski sŭčinenija v starata ruska literatura, In: Bŭlgaro--ruski literaturni vŕazki prez srednovekovieto, Sofija, 1977. pp. 20--46.
- ⁹ Sarafanova-Demkova, N. S., Ioan Ekzarh Bolgarskij v sočinenijah Avvakuma, TODRL, t. XIX., 1963, pp. 367--372.
- ¹⁰ Kuev, Kujo, Černorizec Hrabŕ, Sofija, 1967. pp. 172--175.
- ¹¹ Kliment Ohridski, Sŭbrani sŭčinenija, t. I., Sofija, 1970., t. II. 1977., t. III. 1973.